

برید؛ روزنامه نگاری ایرانی

هادی زمانی

رئیس دپارتمان ارتباطات و اطلاعات اصفهان
جامعه شناس، نویسنده، روزنامه نگار و متخصص علوم ارتباطات
hadizamani1404@yahoo.com

جان نباشد جز خبر را آزمون هر که را افزون خبر جانش فزون
اقتضای جان چو ای دل آگهی است هر که آگه تر بود جانش قوی است
جان ما از جان حیوان بیشتر از چه زان رو که فزون دارد خبر

حکیم بزرگوار جلال الدین محمد بلخی در این چند مصرع به خوبی جایگاه آگاهی و خبر را ترسیم نموده اند. مفهوم آگاهی در حال حاضر از چنان ابعاد پیچیده و مبهمی تشکیل شده است که خواسته یا ناخواسته علوم مختلفی را در جهت تبیین خود و دستیابی بشر به معنا و کارکرد این واژه بلند مرتبه درگیر خود نموده است، از اثرات روان شناختی تا فیزیولوژی و جامعه شناسی و دکومانتاسیون و ... اما اگر این مفهوم همانگونه که بزرگان علم تسریع کرده اند در بطن جامعه محقق می گردد. یعنی ما مردمانی آگاه و پویا در بطن جامعه ای آگاه و پویا باید داشته باشیم نهایتاً به همین چند مصرع حضرت مولانا خواهیم رسید و شاید بر همین مصداق بود که سلاطین اندیشمند، دانش دوست و علم پرور سامانی در دوران نوسازی علمی شکوهمند خود به خوبی از جایگاه خبر، اطلاع رسانی و ایجاد ساز و کارهای لازم جهت آگاهی و آگاه سازی اجتماعی آگاهی داشته و مکانیسم های قدرتمندی در جهت اعتلاء آن در حکومت خود ایجاد کرده بودند تا جایی که وزارتخانه ای مستقل با تمام ساز و کارهای ممکن یک وزارتخانه اعم از وزیر، ادارات مختلف زیر مجموعه، شعب زیر مجموعه در سراسر قلمرو و مسؤولان و کارکنانی با ویژگی های خاص اعم از قدرت کلام، قلم و ... ایجاد نموده بودند تا در کنار دیوان رسایل، دیوان اشیا (وزارت دارایی)، دیوان جیش (وزارت دفاع)، دیوان شرطه (وزارت کشور)، دیوان محتسب، دیوان اشراف (وزارت اطلاعات)، دیوان آب، «دیوان برید» نیز به عنوان وزارتخانه اطلاع رسانی نقش رشد و توسعه اطلاع رسانی و آگاهی را انجام دهد.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۵

صفحات: ۶۵-۷۰

۶۵

جامعه شناسی روابط عمومی / سال اول / شماره دوم / زمستان ۱۳۹۹
JSC, Winter 2020, Vol.1, No.2

«در مفاتیح العلوم خوارزمی به جای اصطلاح «صاحب برید» به اصطلاحات صاحب خبر و منهی بر خوریم» (خدیو: ۱۳۶۲: ۱۶۵) که تأکیدی بر همین مدعاست.

وظیفه ماموران این دیوان آن بود که خبرهای مهم از پایتخت به ایالات برسانند و گذشته از این درباره اعمال ماموران محلی گزارش دهند. نامه ها و فرمان های لشکری و اخبار کشور به وسیله صاحب برید به دست پادشاه می رسید. وظیفه صاحب برید آن بود که از یک سو سلطان و امرای کشور را از تمام رویدادهای مهم قلمرو امپراطوری آگاه سازد و از سوی دیگر اخبار و اطلاعات مهم کشوری و لشکری را به اطلاع عموم برساند. این وزارتخانه تا زمان شورش محمود سبکتکین بر علیه دولت سامانی و شکل گیری حکومت غزنویان ادامه یافت اما در زمانی محمود غزنوی بیشتر تبدیل به مجموعه ای گردید که با انتخاب و گزینش اخبار آنچه را به سمع و نظر می رسانند که خوشایند سلاطین بود.

«از مهمترین وظایف برید را آگاهی بر احوال عاملان خراج و املاک و نظارت بر تمامی کارهای آنان دانسته اند. صاحب برید حتی می توانست از رفتار و افکار حکام مطلع باشد و دریابد که در ضرابخانه چقدر طلا و نقره سکه زده می شود. او با نظارت دقیق خود تمامی اخباری را که گزارش می کرد از نظر خود او مسلم و قطعی بود» (قواعد؛ ۱۳۷۰: ۴۸).

ساختارهای اداری و دیوان سالاری حکومت ها و دولت های پیش از صفویه دارای فراز و نشیب زیادی بود و بستگی تام به حاکم داشت اگر پادشاه یا والی ای همچون آل بویه، آل زیار و سامانیان که از عالمانی بزرگ و ادیبانی آگاه انتخاب می شدند، بر حکومت دست می یازیدند، دیوان برید وظیفه «خبر رسانی و برقرار ارتباط» را ایفاء می نمود و زمانی که حاکمی جبار و کم سواد بر مسند قدرت قرار می گرفت، این دیوان عملاً به سمت دیوان اشراف گرایش پیدا می کرد و نقش اطلاعاتی برای حکام را بر عهده می گرفت.

در واقع دیوان برید اوج شکوفایی خود را در ایفای وظیفه ارتباطات و خبر رسانی مرهون دولت سامانیان است. «برید سازمان ارتباطات و خبر رسانی دولتی بود که وظیفه جمع آوری و گزارش اطلاعات و همچنین حراست از امنیت دولت و مردم را بر عهده داشت».

این وظیفه مهم محقق نمی گردید مگر آنکه مامورین برید افرادی آگاه و توانا و مطلع می بودند که با برخورداری از قدرت یک انسان ارتباطی می توانستند به شناخت هر چه بیشتر در مورد مسایل دست یابند. «علاوه بر اخلاق که مینا و اساس فعالیت آنان است، می بایست پنج اصل مهم و زیر بنایی را در وجود خود تقویت می نمودند. پنج اصلی که بر گرفته از حواس پنجگانه خدادادی است. عقلانیت، خوب دیدن، خوب شنیدن، خوب گرفتن و خوب نوشتن است» (زمانی؛ ۱۳۹۱: ۶۸).

ابن حوقل می نویسد: «در هر یک از نواحی خراسان و ماوراءالنهر یک مامور برید مستقر بود «فاصله دو منزل برید از یک دیگر دو فرسخ (شش میل) بود و در هر منزل رباطی ساخته و ماموران و اصحاب برید در آنجا مستقر بودند» (ناجی، ۱۳۸۶: ۲۲۹).

«در اوایل دوره سامانیان برخی محدثان توانستند کار برید را بر عهده گیرند. خلف بن شاهد نسقی (د ۳۰۸) که جامع بخاری را برای سمرقندیان تدریس می کرد. در سال ۳۰۲ متصدی برید شهر بود. بعدا ماموران برید معمولا از میان افراد دبیر پیشه و آشنا به شعر و ادب انتخاب می شدند. ابوالحسن علی بن حسن لحام حرانی شاعر هجویه پرداز که در زمان امیر حمید نوح بن نصر (ق ۳۳۱-۳۴۳) به بخارا آمد و تا پایان روز کار امیر سدید منصور بن نوح در آنجا زیست برخی مشاغل دولتی از جمله برید ترمذ و برید خوارزم را عهده دار شد. ابن مطران ابو محمد حسن بن علی سطرانی، شاعر نام آور چاچ نیز که به بخارا آمده بود، چندی شغل برید را از جمله در ترمذ تصدی کرد.

ابونصر ظریفی ابیوردی کاتب و شاعر که دیری در بخارا اقامت گزید، به کار برید گماشته شد. ابوعلی بلعمی وزیر اورا اکرام نمود و در تصدی برید یکی از شهرهای خراسان مخیر ساخت و او زادگاه خود را انتخاب کرد. از این رو با منشوری روانه ابیورد شد.

از ابومنصور احمد بن عبد الله دینوری پسر ابوالقاسم دینوری، شاعر و نویسنده و دولتمرد و [سیاستمدار] سامانی نیز باید یاد کرد. ابومحمد عدی بن محمد جرجانی نیز از فضایی بخارا بود که به سمت برید در آمد اما ابومحمد عبدالله بن عثمان واثقی ادیب و شاعر که به امید بهبود وضع خویش به بخارا آمد تا شغل برید را بگیرد، علی رغم اقامت بسیار توفیقی نیافت» (ناجی، ۱۳۸۶: ۲۳۰).

مطالعه تاریخ ثعالبی و بیهقی و سایر آثار باقی مانده، همگی صراحت بر وجود افراد ارتباطی و با توانایی های یک فرد ارتباطی همچون یک روزنامه نگار امروزی که ذکر گردید را داشته اند تا جایی که این افراد علاوه بر تهیه اخبار و گزارش های مدون بعضا در کشاکش وظیفه سازمانی خود به عنوان صاحب برید در شناسایی و احصاء رویدادهای مهم و تنظیم آن بر اساس یک خبر و گزارش مدون و ارسال آن از طریق وسایل ارتباطی آن زمان اعم از کبوترهای نامه بر، چاپار خانه ها و ... قدم را فراتر از یک وظیفه دیوانی و سازمانی نهاده و به تدوین این اطلاعات در قالب کتاب های ارزشمند و دانش های والای زمانه همت گماردند. همچون خبرنگارانی که پس از طی سالها تلاش به جایگاه رفیع روزنامه نگاری رسیده و قدرت تحلیل و تبیین رویدادها را یافتند و موفق شدند آثار ارزشمندی را در قالب های ادبی مختلف به شکل کتابهایی به یادگار گذارند. آثار جلال آل احمد، پرویز ناتل خانلری، علوی و

عبدالحسین زرینکوب، اسلامی ندوشن و حتی کمی پیش تر علامه دهخدا همه گویای همین مطلب بوده و با آثار بزرگان برید همچون علی مطرانی، دینوری و ابیوردی در شعر، خلف بن شاهد نسقی در تالیف جامع بخاری: ابوالفضل بیهقی صاحب تاریخ بیهقی ... می تواند همسویی داشته باشد.

این یک حقیقت است که ماهیت فرایند خبررسانی، روزنامه نگاری و اطلاع رسانی آگاهی است و این آگاهی در مرحله اول در خود فرد بایستی ایجاد و متبلور گردد که عموماً در شخصیت صاحبان برید در گذشته‌ها صاحب رسانه های امروزی متجلی می باشد. در این خصوص می توان «از دبیران مبرزی که در حدود ۳۷۱-۳۷۲ تولید برید نیشابور را به دست داشتند ابونصر عتبی، دایی ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی مولف تاریخ یمینی» (ناجی، ۱۳۸۶: ۲۳۰) را نام برد.

شاخصه دارا بودن قدرت قلم تا بدانجا برای صاحب برید اهمیت داشت که انتخاب صاحبان برید عموماً از ادیبان، نویسندگان و علما انتخاب می گردید و همین امر باعث شده بود تا صاحبان برید با دانش، آگاهی و تسلطی که بر تکنیک های دانش ارتباطات و علوم انسانی داشتند همچون یک روزنامه نگار توانا مسؤولین لشکری و کشوری را زیر نظر گرفته و عملکرد آنها را در قالب اخبار و گزارش ها به نقد کشیده و رهبران جامعه را نسبت به عملکرد مدیران اجرایی وقت آگاه کنند و همین امر باعث ایجاد نظارت قدرتمند اجتماعی بر مدیران اجرایی کشور می گردید تا جایی که خواجه نظام الملک در سیاستنامه می نویسد: هر حکومتی که برید نداشته باشد محکوم به نابودی است». صاحبان برید چشمان جامعه و گوشهای شنوای دولت های زمانه بودند و با قدرت قلم خود ضمن نقد عملکردها، اجازه کج روی و بیراهه را به مسؤولین کشوری و لشکری نمی دادند و حتی در پاره ای امور به عنوان یک تحلیل گر و اندیشمند با ارائه اطلاعات جامعه و دقیق، زمینه ساز برنامه ریزیها و تصمیم سازی های مهمی در جامعه می شدند برای مثال «مقدسی از بریدی خاص برای رساندن گزارشهای مربوط به میزان آب «دیوان نهر» سخن می گوید که همچون امروز از مسایل مهم حیاتی جامعه آن زمان بوده است.

دیوان برید به عنوان یک وزارتخانه مهم، ساز و کار و ابزار لازم در جهت ایجاد مکانیسم خبریابی، خبرنگاری و خبررسانی را نیز به خوبی ایجاد نموده بود. در حوزه خبریابی همانگونه که ذکر گردید و ابن حوقل آن را بیان نموده است، در هر یک از نواحی خراسان و ماورالنهر یک صاحب برید مستقر بود. توجه به این نکته که فاصله دو منزل برید از یکدیگر دو فرسخ (شش میل) بود و در این فاصله رباطی ساخته شده و صاحبان برید در آن مستقر بودند،

بیانگر توزیع جغرافیای دقیق دولت های ایران در جهت پوشش کامل خبری رویدادهای مناطق بوده است. این فاصله با مناطق دیگر کشور مثل عراق (اراک و حومه فعلی) و بلدیة چهار فرسخ بود که می تواند بیانگر توزیع جغرافیایی بر اساس توزیع میزان جمعیت و شهر نشینی باشد. در خصوص حوزه خبر نویسی صاحب برید عموماً یا از فضلا و اندیشمندان زمانه استخدام می گردیدند که به قدرت بیان و قلم تسلط جامع داشته و یا «برخی دبیران مبرز دیوان رسایل به صاحب بریدی مناطق گماشته می شدند» که اینان نیز خود افرادی نیکوخط، ادیب و فاضل بودند»

اخبار بر روی کاغذ نوشته می شد. «چینی ها را نخستین کسانی می دانند که به ساختن کاغذ توفیق یافته اند و کاغذ چینی یکی از کالاهایی بوده است که بازرگانان مسلمان از چین با خود آورده اند. پس از آن، نخستین شهر اسلامی که این صنعت در آنجا دایر شد، سمرقند بود. بنا به روایات اسلامی عده ای از صنعتگران چینی که در سال ۱۳۴ در کنار رودخانه طراز به اسارت زیادبن صالح، سردار مسلمان درآمدند. کاغذ سازی را به سمرقندیان آموختند. کم کم این صنعت در آنجا رونق یافت و کاغذ سمرقندی مایه تجارت پرسود برای مردم سمرقند و از کالاهای مشهور و منحصر به فرد این شهر گردید که به فراوانی تولید و به همه جای جهان صادر می شد. تا پایان سده چهارم قمری کاغذ سمرقندی در کشورهای اسلامی کاملاً رواج یافته بود و به سبب لطافت و زیبایی و نازکی، قرطاس مصری (پاپیروس) و کاغذ پوستی را از رونق انداخته بود. سمرقند در دوره سامانیان همچنان مرکز مهم صنعت کاغذ سازی بود. (ناجی، ۱۳۷۰: ۴۱۴). وجود صنعت کاغذ سازی شکوفا و بی نظیر نشان از توجه ویژه دولتمردان پیش از صفویه و خصوصاً طاهریان، سامانیان، آل بویه و ... به دیوان برید و مکانیسم های اطلاع یابی و اطلاع رسانی بوده است چرا که مهمترین ابزار این دیوان و کارکنان آن (صاحبان برید) محسوب می شود.

در سده چهارم قمری در خراسان شیوه جدید خط کوفی نیز پدید آمد که ویژگی آن خطوط، کشیده، نازک با شکل های گوشه دار و خطوط مرور با ضخامت متفاوت است. «اتینگهاوسن» این خط را یکی از نخستین نگارشهای عربی با کاربری گسترده و نمایانگر سبکی منطقه ای می داند.»

مهارت در خطاطی و کتابت آثار ارزشمند نیز بر همین مبنا رشد و گسترش یافته اند که نشان از وجود ابزارهایی قدرتمند برای رشد و توسعه دیوان برید و اهمیت دولتمردان سامانیبر مقوله خبر و اطلاع رسانی می باشد که این ابزار در کنار کبوتران نامه بر و سایر وسایل ارتباطی زمینه ساز تکامل فرایند «خبر» در آن دوران بوده است. «از وسایل خبر رسانی که

تا روزگار ثعالی در عراق و بلاد مجاور آن همچنان مورد استفاده بود، کبوتران نامه رسان بودند که بسا قیمت یکی از آنها به دویست دینار می رسید.»
هرچند وسایل ارتباطی دیگری همچون تپه های خبر، چاپارخانه ها و... نیز همانگونه که دکتر محسنیان راد در کتاب کهکشان چهارم ارتباطی ذکر کرده اند از دیرباز در ایران وجود داشتند اما استفاده از «کبوتران نامه بر» باعث می گردید تا صاحبان برید موجز نویسی و استفاده از سبک های خبر نویسی خاصی را در جهت ارائه اخبار و انعکاس آن به صورت جامع و مانع را تدوین و به کار بندند که دستیابی به آنها نیازمند بررسی و تحقیق بیشتری است، همانگونه که وسایل ارتباط جمعی امروز سبک های خبری ویژه ای را ترویج می کند.
«ابن حوقل جدول از بیستگانی (موجب هر سه ماه یکبار) ماموران برید در ولایات خراسان و ماورالنهر به دست داده است که شایان توجه است» (ناجی، ۱۳۸۶: ۲۳۱).

تجربه گرانبهای تاریخ ایران و جهان بیانگر آن است در هر زمان حکومت یا دولتی بر فرایند اطلاع رسانی، خبر و آگاهی صحنه گذاشته است و پیگیری و تداوم آن را در دستور کار خود قرار داده است از صاحبان اندیشه ای برخوردار شده است که به عنوان چشمان باز و گوشهای شنوای جامعه از تجاوز متجاوزان داخلی و خارجی به سرمایه های کم یاب مادی و انسانی آن جامعه جلوگیری کرده و مانع از فروپاشی ارزشهای والای اجتماعی و ارکان حکومت شده و پویایی و فعالیت این بزرگ مردان چه با نام صاحبان برید در گذشته و چه با نام اصحاب رسانه امروزی باعث ایجاد نظم و امنیت در جامعه شده است.

منابع

- ابن حوقل، محمد (پس از ۳۶۷)، صوره الارض به کوشش کرامرس، لیدن، ۱۹۳۸م.
خدیو جم، حسین (۱۳۶۲) ترجمه مفاتیح العلوم نویسنده: خوارزمی یوسف کاتب، ناشر: علمی و فرهنگی.
ناجی، محمدرضا (۱۳۸۶). فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو ساسانیان. چاپ اول. تهران: انتشارات امیر کبیر